

DEL PAISATGE DE LA DEFENSA A LA DEFENSA D'UN PAISATGE

Josep Vicent Boira Maiques*

Propostes per a la protecció del litoral valencià

El litoral potser és la porció del territori valencià que més ha canviat en les últimes dècades. I no cal parlar-ne tan sols des del punt de vista estètic, aparent –que també i molt–, sinó també pel que fa a l'imaginari col·lectiu. Encara ben entrat el segle xx, la percepció de les terres litorals valencianes no es diferenciaria massa d'aquella que traspuaven els llibres militars de principis del segle xvii: “...porque las marinas, aunque hacen en alguna manera fuerte al reino o pro-

vincia, también le hacen fácil a ser abordadas por armas de mar y tienen en mucha suspensión al defensor porque no sabe a donde va a acudir la tal armada”. Sols així s'entén que memorials d'aquella època parlen de “deserts” de vida al litoral valencià: “*las dezi-seys leguas de desierto que ay desde Alicante a Cartagena*” o “*aquel desierto que ay desde Castellón hasta Peñíscola*”, apreciacions molt distants de la percepció actual d'aquestes porcions de costa

A l'altre extrem de la serra d'Irta, a uns cinc quilòmetres de Peníscola, la torre de l'Almadum, del 1554 (Peníscola, Baix Maestrat).

Més enllà de la causa concreta del perill –abans els corsaris, fa unes desenes d’anys les malalties, la terra pedregosa o poc fèrtil de cales, espadats, aiguamolls i marjals–, la doble consideració d’esperança i d’ame-
naça, de riquesa i de perill s’havia resolt, fins fa poques dècades, a favor dels primers elements del binomi.

Fruit d’aquesta percepció, nascuda d’altra banda d’experiències ben reals, es van emprendre determina-
des intervencions humanes sobre el medi litoral tendents a reduir aquell perill. Una d’aquestes va conduir a dibuixar un paisatge prototípic circummediterrani –no
sols valencià–: allò que podem denominar el paisatge de la defensa, les torres de guaita a la vora de la mar.

Algú ha definit el paisatge com l’inventari de les accions humanes sobre l’espai. Des d’aquest punt de
vista, la més antiga intervenció humana sobre el litoral valencià en el seu conjunt i en quant a tal, es pot consi-
derar la creació d’un sistema general de defensa, as-
sentat sobre el coneixement de les característiques físi-
ques del medi costaner i destinat a alterar les condi-
cions naturals adverses per a l’home, fins a reduir-les a
un caràcter de condicions acceptables, subordinades i,
per fi, plenament dominades. I això va passar a mitjan
segle XVI, quan començava a pensar-se que l’art podia
dominar la naturalesa.

Però per a intervenir sobre el territori, calia primer
conèixer-lo. I això és el que feren alguns enginyers i
oficials de Felip II. És molt possible que, per primera

vegada, un d’aquells homes s’adonara de la presència
de diferents unitats paisatgístiques en el litoral valen-
cià: platges llargues, obertes, d’arena fina, cales ombrí-
voles tancades per espadats arbrats i alts penya-segats,
marjals i aiguamolls impracticables... I d’aquest
(re)coneixement i de l’aplicació subsegüent de la pràc-
tica de l’arquitectura, de l’enginyeria i de l’art de la
guerra, van sorgir memorials d’actuacions.

Fet i fet, la presència d’una torre sobre un alteró,
sobre un cap, vora un riu, al bell mig d’una platja o so-
bre un espadat, pot ésser llegida per l’observador con-
temporani no sols com el fruit d’una etapa històrica
especialment agitada o com un element més del patri-
moni artístic, sinó com la clau d’interpretació del pai-
satge físic que l’envolta. La presència d’una torre mai
no és gratuïta, ni capritxosa. En aquest cas, la geogra-
fia esdevé determinant. O quasi, perquè per a poder
arrodonir-ho tot, caldria imaginar la situació històrica
d’un país dividit per una frontera interior que marcava
la presència de bosses de població morisca en amples
zones interiors.

Giovanni Baptista Antonelli, el 1563, i Juan de
Acuña, el 1585, entre altres, llegiren el litoral valencià
a la llum de la situació d’aquell temps. L’observaren,
de ben segur, per primera vegada en el seu conjunt,
com una unitat, però també com la suma de diferents
paisatges locals. Com a conjunt, el jutjaren perillós,
difícil, però estratègic (*“porque no es defender el rey-*

A l'esquerra, torre del Gerro o de l'Aigua Dolça (Dénia, la Marina Septentrional). Una de les torres més belles de la costa valenciana, reforçada per un cos massís inferior que li dona un aspecte peculiar.

Dalt, el litoral, des de la torre del Gerro cap al nord. És ben visible la ciutat de Dénia.

A la dreta, el cap de Sant Antoni des de la torre del Gerro. Començava una contrada sense moltes torres. Amb els penya-segats, ningú no podia penetrar-hi.

no desamparar los lugares de la marina”). Fet i fet, ells, i altres com ells, proposaren un sistema de defensa global, jerarquitzat. Potser per aquells temps, llevat de la Generalitat i de les Corts, ja poc eficaces, fóra aquest sistema defensiu l'única estructura administrativa que, del Sénia fins a un poc més enllà del Segura, aixoplugara tot el regne sota una mateixa bandera: en aquest cas, sota la dels escuts dels Habsburg (*sub umbra tuarum alarum protegem*, es pot llegir a sota de l'àliga bicèfala que protegeix l'escut de les quatre barres a la torre del Gerro de Dénia).

Però, també per primera vegada, la lectura del paisatge es fa també detallada i minuciosa. En una peripècia de la història, els informes malparlen de zones ara saturades per un turisme depredador i anhelant d'aquell mateix paisatge que en aquells hom refusava. Del sud del país, els memorials diuen: “*se ha de advertir que toda la costa desde el mojón de entre los reynos de Valencia y Murcia hasta la villa de Jabea es lo más peligroso de toda la costa del dicho reyno de Valencia (...) y de esta parte lo más peligroso (...) es desde la villa de Calpe hasta la torre del Cabo Pri-*

mo y Cabo Martín”. I del nord: “*lo más peligroso de la costa del dicho reyno de Valencia hazia la parte de levante (...) es desde la torre del Grao de Morvedre hasta cerca de la torre de Oropesa*”. Per contra, sabien també que per a protegir els dotze quilòmetres i escaig de costa dominada per la marjal del Prat de Cabanes o la quinzena que podia abastar la del Puig i Sagunt només feia falta una o dues torres. El perill humà estava allà conjurat per la naturalesa.

En aquesta lectura del paisatge, encara ens detallen més coses. L'aigua fou —és i serà—, vital a la Mediterrània. Per a cada riu, per a cada font d'aigua dolça, per a cada ullal, per a cada gola d'albufera, es proposava una torre que impedira que els corsaris s'abastiren d'aquell indispensable element de supervivència. Aquesta era una clau del sistema. I així passa a la desembocadura del riu Segura, a la del riu d'Altea, al Molinell, al riu de Gandia, al Millars, a les fonts d'Alcossebre. I si no era possible bastir-hi una torre, es recomanava cegar la cala amb pedres per impedir-ne l'accés, com a l'Estanyó, a la cala Pardines i a la del Lleny, prop de Guardamar, o a la del tossal de l'Aguiló, a la Vila Joiosa.

A la dreta, torre de Piles (la Safor). Havia d'evitar la fugida de moriscos per la seua platja. Fet i fet, al segle XVI, aquest era un dels llocs de la costa que més a prop tenia els territoris de poblament musulmà. Dalt, la mar resta oculta pels edificis d'estiuejades massificades a la platja. Com explicar la funció d'aquesta torre quan la mar és només una intuïció? La unitat del patrimoni físic i humà es trenca a bastament al litoral valencià. A l'esquerra, des de la torre de Piles cap a l'interior, el paisatge continua sent, si fa no fa, agrari i rural.

En aquest litoral assedegat, un altre factor se'ns revela de gran importància: la protecció contra els elements desfermats de la natura. En una costa com la valenciana, òrfena de grans ports naturals, llevat del de Dénia, qualsevol penya avançada de la costa, qualsevol petit espadat envoltat per la mar, qualsevol cala protegida dels vents de llevant i de tramuntana, era un espai a defensar. I això, els informadors de Felip II ho sabien. I per això, les torres proposades a les cales de Genovés, a Guardamar (“*se pueden amparar navios huyendo de los enemigos o de levante*”), a la de la Coveta Fumada o a la de la Granadella, a la Illeta (el Campello) o a la badia de Moraira.

I, a més, hi havia l'experiència dels atacs corsaris. El corsari Dragut havia desembarcat a la boca del riu Sec per a devastar l'horta d'Alacant. Les goles de les albuferes d'Elx i d'Alacant havien servit als *moros* per a posar-hi peu en terra. Quan els “turcs” atacaren la Vila Joiosa ho feren desembarcant a la platja del Giralei i tothom sabia que les caletes de Benidorm eren lloc propici per a trobar-se galeres corsàries o que el racó del Jaedor, a les Penyes de l'Albir, era

“*reducto de enemigos*”. També els capitans algerians en sabien, de geografia!

De vegades, les torres no estaven situades per a impedir l'entrada a les cales, sinó per a barrar-ne l'eixida. La fortificació del cap Negret, ben a prop d'Altea, havia de tancar aquell “*embarcadero de christianos nuevos a Argel*”, com també la torre de la platja de Piles. I és que el regne de València, des del segle XIII, era un país de frontera. Però a més de la interior, n'hi havia una altra de més extensa i nova: tota l'orla litoral. Així compremem que aquells informes militars parlen de Guardamar com la “*frontera*” d'Oriola, i de Xàbia, Oliva i la Vila Joiosa com la de Dénia, Alacant i el port d'Elx.

De la lectura atenta de les condicions naturals del litoral —a les dues escales global i local—, i de la situació del rerepaís immediat, nasqué un sistema complet i entrellaçat de defensa del litoral. El 1563, ja estaven bastides 43 torres i el 1585, n'eren 52. Nou partits o zones defensives, subordinades a l'autoritat d'oficials regits per ordenacions del 1554 i del 1673, compartimentaven el litoral valencià amb una lògica geogràfica indubtable. De sud a nord, els elements naturals con-

Dalt, a l'esquerra, torre del cap de Moraira (Teulada, Marina Septentrional) el 1989, abans de la restauració. A la dreta, torre del cap de Moraira el 1992, després de la restauració.

Torre de l'Almadrava o del Palmar (Dénia, la Marina Septentrional): maig de 1992. Defensava l'aiguada del riu Girona i protegia l'almadrava que hi havia ben a prop, amb el temps, propietat del marquès de Dénia. Davall, torre de l'Almadrava (Dénia, la Marina Septentrional): novembre de 2000. Si algú pensa que la destrucció del litoral és cosa del passat, aquesta és la prova del seu error. Reconstruïda de forma discutible, la torre resta avui isolada del context històric i geogràfic, del paisatge que li donava raó de ser. N'és un exemple d'una concepció reduccionista del patrimoni valencià.

formaven sovint els límits entre zones. El baix Segura i el Vinalopó eren partits separats pel riu Segura. Del terme d'Alacant fins a la penya d'Ifac s'estenia un tercer partit, deixant tota la Marina Septentrional –el quart partit–, com un subsistema tancat, coherent amb les condicions geogràfiques de la comarca. Tota la llenca de les planures litorals, entre la fita del terme de Dénia i la de Castelló (de la Safor fins a la Plana), restava dividida en quatre zones i Oliva, l'Albufera de València i el Grau de Sagunt n'eren límits interns. De la serra del Desert de les Palmes fins a Sòl de Riu s'estenia l'últim partit, unitari, “protegit” pel Prat de Ca-

banes –ací, les torres circumden el marjal per dins, per terra ferma i eren ja torres “privades” de masos fortificats–, i per la serra d'Irta i sols de Peníscola a Vinaròs tornava a defensar-se la costa mitjançant torres i fortificacions. L'absència de població morisca alleugeria ací la pressió psicològica.

La lògica espacial del sistema permet fins i tot assajar una classificació “geogràfica” de les torres de guaita. A grans trets, la distribució podria ésser aquesta.

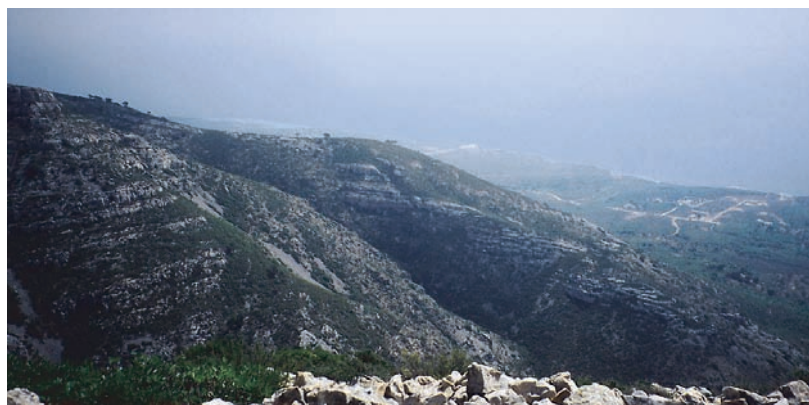
1. Torres situades a les cales i espadats. De les 55 catalogades per nosaltres, una vintena estaven situades a certa altura sobre la mar, per a defensar una cala adient per a desembarcar o amagar-se i per a controlar una porció del mar. Entre els exemples més clars cal parlar de la torre de l'Almadum (Peníscola), de Sant Benet (Alcalà de Xivert), Colomera (Orpesa), de la del cap de Cullera, de la Bombarda (l'Alfàs del Pi) o de les Caletes (Benidorm).

2. Torres situades als sorgidors d'aigua dolça, destinades a evitar l'abastiment dels enemics. En són més d'una dotzena i tots els rius del país restaven controlats, així com altres llocs secundaris. De nord a sud, el riu de la Sénia, el riu de les Coves o de Sant Miquel, el Millars, el riu Sec, el Belcaire, el Palància, el Xúquer, el Girona, el barranc del Gort, el riu d'Altea, el Montnegre i el barranc d'Aigües tenien una torre bastida a la desembocadura. A més, també restaven protegits el Cérvol (amb Vinaròs), la rambla d'Alcalà (Benicarló), el Guadalaviar (amb el baluard del Grau de València), la gola del Perelló de l'Albufera de València (amb la Casa del Rei), el riu de Xeraco, l'aigua de Piles, el riu Gorgos (amb Xàbia i el castell de la Fontana), el de la Vila (amb la mateixa Vila Joiosa) i el Segura (amb Guardamar).

Dalt, torre Alta o de Sant Benet (Alcalà de Xivert, Baix Maestrat), situada a uns 500 metres sobre el nivell de la mar.

Dalt, a la dreta, des de la torre de Sant Benet, veiem una porció del litoral que encara estem a temps de protegir: la serra d'Irta. Fet i fet, continua fidel a la seua funció, guaitar la mar i la terra immediata.

A la dreta, torre del riu d'Aigües (el Campello, l'Alacantí). En algunes porcions del litoral meridional valencià, encara semblen vàlides les paraules dels informes militars del segle XVI: "las dezzyseis leguas de desierto que ay desde Alicante a Cartagena...". La torre volia impedir que els corsaris es proveïren d'aigua dolça. L'aigua, un factor sempre estratègic a la Mediterrània.

A sota, torre de la Foradada (Pilar de la Horadada, Baix Segura). Els capitols per a la seua construcció daten del 1591: la documentació encara estava escrita en llengua catalana. Era la frontera sud del regne. Enllà de la torre, s'anunciava un altre sistema de defensa, era ja un altre país.

3. Torres sobre platges baixes, prop de viles o llocs poblats, destinades a la protecció d'embarcadors o graus i de les rutes d'accés cap a l'interior. Són fortificacions generalment quadrangulars, més fortes, com ara la torre de la Sal (Cabanes), la del Rei (Orpesa), la de Sant Vicent (Benicàssim), la del Pinaret (el Grau de Castelló), la del Grau de Morvedre, la de la Vallidigna o la del Grau de Gandia.

4. Torres amb una funció de comunicació i de control de la costa més immediata mitjançant atalladors –soldats a cavall o a peu que cobrien, amb les seues passejades, una porció del litoral. No en són més d'una desena i estan situades a poca altura, sobre espaldats baixos o a la mateixa platja, però sense un rerepaís poblat o una vila que defensar, com ara les del cap d'Irta, del Puig (l'Horta), del Pinet (Elx), del cap Roig i de la Foradada (totes dues a Oriola). Eren les anelles de la cadena.

En resum, com va assenyalar Fernand Braudel, de vegades la geografia també pot, com la història, donar resposta a molts interrogants. Si aquells valencians del segle XVI bastiren el paisatge de la defensa, ara ens toca a nosaltres defensar aquell paisatge d'una altra amenaça qui sap si encara pitjor que la que va donar origen a aquelles intervencions sobre el medi litoral. ©

*Departament de Geografia. Universitat de València.